

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.35>**С. М. Тарасюк***доктор філософії,**доцент кафедри кримінального права і процесу**Державного університету «Київський авіаційний інститут»**orcid.org/0000-0003-1165-5398*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: МІЖ ПРИМУСОМ І ГАРАНТІЯМИ

У статті здійснено ґрунтовне теоретико-правове дослідження проблеми правомірного обмеження конституційних прав і свобод людини під час кримінального провадження. Акцентовано увагу на тому, що процесуальний примус, незважаючи на його функціональну необхідність для реалізації завдань кримінального провадження, має потенційно репресивний характер, що потребує посиленого нормативного регулювання і надійного контролю. Доведено, що будь-яке обмеження прав учасників кримінального провадження повинно відповідати ключовим критеріям: законності, пропорційності та необхідності, які є основоположними як у національній правовій системі, так і у практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що ефективне здійснення кримінального провадження потребує балансу між публічними інтересами держави у сфері протидії злочинності та захистом фундаментальних прав особи, а також, що втручання в особисту сферу учасників кримінального провадження можливе лише за умов, коли інтереси правосуддя не можуть бути реалізовані іншими, менш обтяжливими засобами. Визначено мету обмеження прав та свобод під час кримінального провадження, умови, підстави та процедури обмежень, суб'єктів, які відповідно до закону зобов'язані забезпечувати конституційні права особи й водночас мають право на їх обмеження, а також виокремлено суб'єктів права яких можуть бути обмежені під час проведення процесуальних дій.

На підставі аналізу чинного кримінального процесуального законодавства автором пропонується теоретична модель стандартів правомірності обмежень конституційних прав і свобод, яка включає норми нормативного регулювання, практичного застосування, контролю за обмеженнями та особливі гарантії при втручанні владних суб'єктів в конституційні права. Звертається увага на проблему зловживання дискреційними повноваженнями органів розслідування, ризики довільного правозастосування внаслідок правових колізій та суперечностей у судовій практиці. Обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення засади пропорційності в КПК України, а також запропоновано зміст відповідної норми та необхідні зміни до чинного законодавства. Окрему увагу приділено підставам щодо припинення обмежень прав та свобод певного учасника кримінального провадження.

Ключові слова: обмеження прав і свобод, кримінальне провадження, процесуальний примус, пропорційність, органи розслідування.

Tarasiuk S. M. THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: BETWEEN COERCION AND GUARANTEES

The article provides a thorough theoretical and legal analysis of the issue of lawful restrictions on constitutional rights and freedoms during criminal proceedings. It emphasises that procedural coercion, despite its functional necessity for the implementation of criminal proceedings, is potentially repressive in nature, requiring enhanced regulatory control and reliable supervisory oversight. It has been proven that any restriction of the rights of participants in criminal proceedings must meet the key criteria of legality, proportionality and necessity, which are fundamental both in the national legal system and in the practice of the European Court of Human Rights. It has been substantiated that the effective conduct of criminal proceedings requires a balance between the public interests of the state in the fight against crime and the protection of fundamental human rights, and that interference in the personal sphere of participants in criminal proceedings is possible only when the interests of justice cannot be achieved by other, less burdensome means. The purpose of restricting rights and freedoms during criminal proceedings, the conditions, grounds and procedures for restrictions, the entities that are required by law to ensure the constitutional rights of individuals and at the same time have the right to restrict them, as well as the entities whose rights may be restricted during procedural actions, have been defined.

Based on an analysis of current criminal procedural legislation, the author proposes a theoretical model of standards for the legitimacy of restrictions on constitutional rights and freedoms, which includes norms of regulatory control, practical application, control over restrictions, and special guarantees in cases of interference by authorities in constitutional rights. Attention is drawn to the problem of abuse of discretionary powers by investigative bodies, the risks of arbitrary law enforcement due to legal conflicts and contradictions in judicial practice. The author substantiates the expediency of legislating the principle of proportionality in the Criminal Procedure Code of Ukraine and proposes the content of the relevant norm and necessary changes to the current legislation. Particular attention is paid to the grounds for terminating restrictions on the rights and freedoms of a particular participant in criminal proceedings.

Key words: restrictions on rights and freedoms, criminal proceedings, procedural coercion, proportionality, investigative authority.

Постановка проблеми. У сучасному демократичному суспільстві питання допустимості обмеження конституційних прав і свобод особи під час кримінального провадження набуває особливої

актуальності. З одного боку, держава зобов'язана забезпечити ефективне розслідування та протидію злочинності, з іншого неухильно дотримуватись засад верховенства права, захисту прав людини

й недопущення надмірного втручання в особисту сферу особи. Особливо гостро ця проблема постає в умовах воєнного стану, коли механізми правового регулювання зазнають суттєвого навантаження та трансформації.

Кримінальне провадження, у своїй природі, пов'язане з примусовими заходами, які можуть тимчасово обмежувати права особи. Водночас такі обмеження повинні відповідати критеріям законності, пропорційності й необхідності, визначеним як національним, так і міжнародним правом. Недостатність чітких стандартів або їх неналежне застосування на практиці створює ризики правового свавілля, послаблює довіру до органів розслідування, суду та ускладнює реалізацію справедливого судочинства.

У цьому контексті актуальним є формування науково обґрунтованих підходів до визначення правомірності обмеження прав і свобод особи у кримінальному провадженні, з урахуванням не лише норм чинного законодавства, але й практики його застосування, а також міжнародних стандартів у сфері прав людини. Розроблення чітких теоретико-правових засад обмеження прав, що базуються на принципі балансу між публічними інтересами та правами особи, має ключове значення для правового розвитку України та підвищення ефективності кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні ці питання вивчали І. Л. Беспалько, С. Г. Братель, Е. Р. Дорошенко, О. М. Дуфенюк, Т. Є. Зелькіна, В. М. Маркелова, І. Ю. Хила, М. Є. Шумило та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Метою статті є формулювання теоретико-правового підходу до визначення правомірності втручання в реалізацію прав і свобод особи у кримінальному провадженні, з'ясування загальних і спеціальних цілей таких обмежень, умов, підстав та меж їх застосування, а також обґрунтування необхідності нормативного закріплення критеріїв законності, пропорційності й легітимності відповідних процесуальних дій з урахуванням національного законодавства та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Виклад основного матеріалу. З позиції правової доктрини саме в рамках реалізації примусового процесуального впливу держава стикається з викликом одночасного забезпечення ефективності кримінального провадження та недопущення надмірного втручання в особисту сферу громадянина. Враховуючи, що будь-яке обмеження прав у кримінальному провадженні має потенційно репресивний характер, ключове значення мають питання допустимості та доцільності обме-

ження конституційних прав і свобод, оскільки вони є інструментами забезпечення балансу між інтересами держави, суспільства та правами особи. Допустимість визначає, наскільки конкретне обмеження прав відповідає чинному законодавству, ураховуючи Конституцію, КПК України та міжнародні стандарти прав людини. У кримінальному провадженні може застосовуватися лише правомірне, законодавчо обґрунтоване обмеження. Допустимість обмеження прав та свобод у кримінальному провадженні формується за такими критеріями, як законність, пропорційність та необхідність. Законність означає, що будь-яке обмеження прав і свобод особи повинно застосовуватися на чітко визначених правових підставах, передбачатися законодавством і відповідати вимогам доступності, зрозумілості й передбачуваності.

Критерій пропорційності виявляється в співмірності обмеження між обсягом втручання в права особи та його суспільною необхідністю. Обмеження не повинно бути надмірним, необґрунтованим, або застосовуватися без урахування альтернативних способів досягнення результату. Під час визначення засобів та способів проведення чи застосування процесуальних дій владний суб'єкт зобов'язаний обирати лише такі, що унеможливають у конкретній ситуації непропорційне обмеження прав особи. Слід погодитися з думкою О. М. Дуфенюка, що пропорційність полягає в обмеженні дискреції правоохоронних органів та імперативному обов'язку застосовувати лише такі заходи і засоби, які вкрай необхідні в демократичному суспільстві. Слідчі судді та судді звертаються до концепції пропорційності за випадків: розгляду клопотань про дозвіл на проведення обшуку, коли з'ясовувався факт обґрунтованості втручання в особисте та сімейне життя, а також чи для контролю дій правоохоронних органів дії з метою виявлення неналежного втручання; розгляду питання про арешт майна; розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчих, коли з'ясовувався факт обмеження права доступу до суду; розгляду питання про конфіскацію майна, коли з'ясовувався факт справедливої рівноваги між інтересами держави (суспільства), пов'язаними з втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання [1, с. 221–224]. Наслідками порушення вимоги пропорційності є надмірне втручання в права й свободи осіб, необґрунтоване обмеження приватних інтересів чи навіть повне їх ігнорування, що призводить до свавілля, незахищеності, дисбалансу в суспільстві, порушення справедливості, верховенства права, правової визначеності [2, с. 120].

Критерій необхідності передбачає, що обмеження мають бути об'єктивно виправданими для досягнення законної мети і не можуть застосовуватися у випадках, за яких аналогічної мети

можна досягти за допомогою менш обтяжливих для особи способів. Прикладом, затримання особи допускається лише за наявності обґрунтованої підозри в учиненні нею кримінального правопорушення та ризику, що особа ухилятиметься від слідства або перешкоджатиме розслідуванню.

Доцільність обмеження прав і свобод у кримінальному провадженні передбачає, що обмеження мають бути обґрунтованими з погляду суспільного інтересу та досягненням мети кримінального провадження. У науковій літературі існує декілька визначень мети обмеження прав і свобод людини, а саме: для встановлення балансу інтересів між особою, суспільством та державою [3, с. 14]; в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [4, с. 73].

На нашу думку, мета обмеження прав та свобод під час кримінального провадження може визначатися як загальна, так і виключна. Загальна мета полягає у застосуванні процесуально регламентованих дій, що обмежують права особи, для досягнення дієвості кримінального провадження. Разом з тим кожна правообмежувальна дія має свою виключну мету. Прикладом, обмеження права на свободу у вигляді тримання під вартою може запобігти спробам переховування від органів досудового розслідування та/або суду або знищення, приховування чи спотворення певної речі або документа, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 177 КПК України). Обшук, який може обмежувати право на недоторканність житла, виправдовується можливістю отримання доказів у відповідному кримінальному провадженні. Обмеження права власності має на меті забезпечити виконання вироку в частині цивільного позову або можливої конфіскації майна.

Загалом кримінальне процесуальне законодавство має чітко визначати умови, підстави та процедури обмежень, суб'єктів, які відповідно до закону зобов'язані забезпечувати конституційні права особи й водночас мають право на їх обмеження стосовно інших суб'єктів під час проведення процесуальних дій.

Умови обмеження прав та свобод у кримінальному провадженні є основою забезпечення справедливості, законності та пропорційності в діяльності органів розслідування, прокуратури та суду. В. М. Маркелова умовами правомірного обмеження прав називає: застосування обмежень лише

в передбачених КПК України випадках; застосування обмежень службовою особою, яка наділена відповідними процесуальними повноваженнями; дотримання запропонованої законом процедури (процесуального порядку), за наявності визначених у законі підстав; роз'яснення особі її прав та обов'язків, а також суті конкретної процесуальної дії; дотримання вимог щодо часу та місця проведення процесуальної дії; дотримання форми фіксування порядку та результатів проведення процесуальної дії; застосування примусу при відмові особи виконати правове розпорядження або демонстрації намірів ігнорування процесуальних обов'язків [5, с. 45].

Разом з тим досить неординарно до умов обмеження підходить А. С. Лазаренко, яка визначає їх, зважаючи на такі чинники, як: неоднозначність судової практики застосування кримінальних процесуальних норм, що врешті-решт інколи призводить до суперечності закону, та неможливості передбачити відповідні правові наслідки вчинення тих чи інших дій; порушення балансу співвідношення повноважень влади та прав особи; низький рівень урегульованості підстав та порядку застосування заходів процесуального примусу; відсутність належного контролю за застосуванням заходів процесуального примусу, для прикладу, з боку суду [6, с. 49, 50].

На нашу думку зазначена вище позиція науковця підлягає досить критичному переосмисленню. Вважаємо, що неоднозначність судової практики не може вважатися об'єктивною передумовою для обмеження прав людини. У кримінальному провадженні така ситуація має розглядатися виключно як виклик для вдосконалення процесуального законодавства, але жодним чином не виправдовувати обмеження основоположних прав і свобод. З огляду на це суд, сторони, інші учасники кримінального провадження зобов'язані діяти виключно в межах закону, забезпечуючи ефективний захист прав та свобод особи навіть у випадках правових прогалин чи суперечностей. Усі сумніви щодо застосування норм закону мають вирішуватися на користь особи, права якої потенційно можуть бути обмежені.

Аргумент про те, що суперечності в законі унеможливають передбачення правових наслідків певних процесуальних дій, також є сумнівним. Вважаємо, що навіть у випадку правових колізій органи досудового розслідування, прокурор, суд зобов'язані спиратися на основоположні міжнародні стандарти захисту прав людини, які визначають межі допустимого втручання в права особи. Основними орієнтирами мають бути критерії пропорційності та необхідності, які забезпечують належний баланс між потребами кримінального провадження та охороною конституційних прав. Таким чином, обмеження прав на підставі правових суперечностей або прогалин законодавства

є неприйнятним, оскільки це створює ризик для свавільного правозастосування та підриває довіру до системи правосуддя.

Спірними та однобічними також вважаємо твердження науковця, що однією з основних передумов обмеження прав та свобод особи під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є недостатня врегульованість підстав та порядку застосування заходів процесуального примусу. Вважаємо, що підстави та порядок застосування примусових заходів законом регламентовано досить чітко. Крім того, у КПК України діють механізми, покликані запобігати свавільному застосуванню примусових заходів. Зокрема, судовий контроль за застосуванням таких заходів, процесуальні можливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування, які забезпечують додатковий рівень гарантій для особи. Вважаємо, що більшість проблем у цій сфері виникає не через відсутність правових норм, а через недоліки їх упровадження в практичну діяльність.

Дискусійним також є твердження науковця, що передумовами обмеження прав і свобод особи можуть бути відсутність належного контролю за застосуванням заходів процесуального примусу, зокрема з боку суду контроль є спрощеним та не враховує складної системи процесуальних гарантій прав особи, яка вже існує в законодавстві та практиці його застосування. Вважаємо, що судовий контроль являє собою ключову складову захисту прав і свобод особи в кримінальному провадженні. Механізм судового контролю не обмежується лише формальним схваленням заходів примусу, а спрямований на забезпечення балансу між публічними інтересами та захистом прав особи. Крім того, проблема обмеження прав особи під час досудового розслідування не може зводитися виключно до судового контролю. Ефективне забезпечення прав людини в кримінальному провадженні потребує комплексного підходу, який передбачає нагляд прокурора за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, належне функціонування системи адвокатури, прозорість дій правоохоронних органів, а також усунення корупційних ризиків. На нашу думку, проблеми в зазначеній автором сфері не пов'язані з відсутністю контролю, а виникають здебільшого через недосконалість його реалізації на практиці, а також недостатній рівень підготовки працівників правоохоронних органів.

Вважаємо, що підстави для прийняття тих чи інших процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи, прийнято поділяти на два види: фактичні (відомості, які надають можливість припустити, що шляхом застосування заходу процесуального примусу, що пов'язаного

з обмеженням прав, можливо досягнути результату, передбаченого законом, суспільна значущість якого є співмірною негативним наслідкам для сфери конституційних прав особи); юридичні (передбачені кримінальним процесуальним законом процедури прийняття процесуальних рішень у провадженні).

Юридичною підставою обмеження прав особи насамперед є судові рішення (ст.ст. 13, 16, ч. 1 ст. 132, 164, ч. 2 ст. 168, 173, ч. 4 ст. 176, ч. 1 ст. 233 КПК України), але воно не є єдиною такою підставою. У певних випадках деякі процесуальні дії, спрямовані на обмеження прав, виконуються за постановою прокурора (ч. 2 ст. 241 КПК України), керівника відповідного органу прокуратури (п. 2 ч. 1 ст. 615 КПК України) або за рішенням Директора Національного антикорупційного бюро України (або його заступника), Директора Бюро економічної безпеки України (або його заступника) (ч. 9 ст. 170 КПК України). Юридичною підставою обмеження прав особи в разі необхідності проведення чи застосування невідкладних процесуальних дій, прикладом власності, є протокол огляду чи обшуку, під час якого здійснювалося тимчасове вилучення майна, або протокол затримання, у ході якого проводилося тимчасове вилучення майна.

Проблема обмеження конституційних прав і свобод людини в кримінальному провадженні є принаймні актуальною також в контексті визначення суб'єктів, наділених правом застосовувати обмеження прав, а також тих, чії права можуть бути обмежені під час кримінального провадження. Відповідно до КПК України, право на застосування обмежень прав у межах кримінального провадження належить державним органам та уповноваженим службовим особам, зокрема дізнавачам, слідчим, прокурорам, слідчим суддям та судам. Дані суб'єкти мають здійснювати процесуальні дії на підставі норм закону, дотримуючись вимог юридичних процедур та невід'ємності системи прав і свобод. У КПК України чітко регламентовано права та обов'язки цих суб'єктів, ураховуючи процедури ухвалення рішень та вжиття заходів примусового впливу. Разом з тим правообмежувальні повноваження органів розслідування під час досудового слідства частково обмежено щодо суддів, народних депутатів України (ч. 1 ст. 482, ч. 2 ст. 482² КПК України) та деяких інших осіб, відносно яких існує особливий порядок кримінального провадження. Порушення владними суб'єктами законодавчих норм у ході проведення чи застосування процесуальних дій чи заходів може призвести до неправомірного обмеження прав, що тягне за собою відповідальність на підставі закону. Як слушно зазначає І. Л. Беспалько, слідчий суддя, суд чи сторона обвинувачення під час досудового розслідування

зобов'язані розглянути можливість досягнення мети провадження без ужиття заходів обмеження прав людини або заходи мінімального впливу на них [2, с. 120].

Суб'єктами, права яких можуть підлягати обмеженням під час розслідування кримінального провадження, переважно є підозрювані та обвинувачені (ч. 7 ст. 42 КПК України). Дані суб'єкти, зважаючи на свій процесуальний статус беруть безпосередню участь у розслідуванні та судовому розгляді як центральні фігури провадження. Проте обмеження прав не стосується лише цих суб'єктів. Залежно від специфіки та характеру процесуальних дій обмеження можуть застосовуватися й відносно інших осіб, залучених до кримінального провадження, та навіть осіб без формального процесуального статусу. Такими особами є потерпілі (ст. 55–57 КПК України) чи свідки (ст. 65–67 КПК України). Крім того, під час виконання чи застосування процесуальних дій можуть бути тимчасово обмежені права чи законні інтереси інших осіб, а саме: інших осіб, права чи законні інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування (п. 16¹ ст. 3 КПК України); осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України); третіх осіб, щодо майна яких вирішується питання про арешт (ст. 64² КПК України); володільця тимчасово вилучених речей та документів (ч. 1 ст. 159 КПК України); осіб, у володінні яких перебуває тимчасово вилучене майно (ч. 1 ст. 167 КПК України); власника, володільця або утримувача електронних інформаційних систем, комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку (ч. 2 ст. 168 КПК України); фізичної чи юридичної особи, яка відповідно до закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого, засудженого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а також юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, за наявності обґрунтованого розміру цивільного позову в кримінальному провадженні, а так само обґрунтованого розміру неправомірної вигоди, яка отримана юридичною особою, щодо якої здійснюється провадження (ч. 6 ст. 170 КПК України); власника житла чи іншого володіння, у якому проводиться обшук; особи, яка перебуває в житлі чи іншому володінні особи; особи, яка присутня при обшуку; особи, яка володіє інформацією про зміст комп'ютерних даних та особливості функціонування комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку під час проведення обшуку (ч.ч. 5, 6, 9 ст. 236 КПК України); особи, яка є власником або володільцем технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису,

чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису (ч. 1 ст. 245¹ КПК України); юридичної особи (ст. 483⁵ КПК України); неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 499 КПК України); особи, стосовно якої розглядається питання про видачу (екстрадицію) (ст. 581 КПК України); особи, щодо якої буде направлений запит про перейняття кримінального провадження (ч. 1 ст. 597 КПК України). Обмеження до зазначених суб'єктів повинні запроваджуватися з обов'язковим дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства, із урахуванням балансу між необхідністю досягнення легітимної мети кримінального провадження і дотриманням засад невід'ємності та охорони основоположних прав людини.

Таким чином, інструментом, що дозволяє державі ефективно реагувати на виклики у сфері кримінального провадження у межах закону і дотриманням прав людини, є правомірність обмеження конституційних прав та свобод. На думку В. В. Назарова, поняття «правомірність» у контексті обмеження прав і свобод має подвійне смислове навантаження. По-перше, дане поняття підкреслює правову природу обмеження, а по-друге – може бути використане для відмежування правомірного обмеження від неправомірного [7, с. 111, 112]. І. Ю. Хила з цього приводу зазначила, що правомірність обмеження прав і свобод є критерієм, що визначає рівень гарантованості державою прав і свобод, можливості їх вільної реалізації, а також рівень демократичності держави [8, с. 10]. Вважаємо, що обмеження прав учасників кримінального провадження є правомірними, якщо мають легітимну мету, застосовуються відповідно до закону, яким передбачено підстави, порядок та процедури реалізації обмежень, необхідність обмежень обґрунтовується реальними підставами, що вказують на їх доцільність та пропорційність у конкретних умовах кримінального провадження, уживаються за мотивованим процесуальним рішенням із забезпеченням усіх процесуальних прав й гарантій для особи, права якої обмежуються, є співмірним меті, для досягнення якої вони застосовуються та не перевищують меж необхідного втручання в права та свободи особи.

Деякі науковці, досліджуючи питання правомірності обмежень, наголошують на необхідності створення універсальних стандартів обмежень прав та свобод. Прикладом, М. Є. Шумило стандартами правомірності обмеження прав людини називає такі, як:

1. Нормативне регулювання обмежень прав людини: передбаченість відповідного обмеження Конституцією і відповідним законодавством; доступність права (особа повинна мати можливість переконатись, що в даному випадку обмеження права відповідають нормам законодавства);

передбачуваність (особа повинна мати можливість передбачити юридичні наслідки, які може потягнути обмеження її права в подальших судових процесах); правова визначеність (законодавчі акти мають відповідати певним вимогам: простота, передбачуваність, чіткість, неупередженість закону); дозвіл судової влади (особі має гарантуватися судова перевірка законності обмеження її права з дотриманням усіх процесуальних прав, передбачених судовими процедурами); механізм реабілітації (право особи на компенсацію шкоди, завданої неправомірним втручанням); принцип перестороги (законодавство має містити достатньо гарантій проти зловживань можливістю обмежувати права особи); вимоги щодо поводження з матеріалами, які були отримані в результаті обмеження прав особи.

2. Застосування обмежень прав людини на практиці органів державної влади: збалансованість приватних і публічних інтересів; принцип пропорційності обмеження права (втручання має бути пропорційним легітимній межі); принцип додатковості (обмеження права може застосовуватися лише в разі неможливості вжити менш жорсткі варіанти для досягнення тієї ж самої легітимної межі) [9, с. 1058–1063].

Зазначені вище стандарти мають теоретичне та практичне значення для загального оцінювання правомірності обмеження прав і свобод людини в кримінальному провадженні. Користування ними на практиці дозволить підвищити ефективність кримінального провадження, забезпечить захист прав людини. Разом з тим для більш глибокого критичного переосмислення цього питання та удосконалення відповідних стандартів з урахуванням сучасних правових реалій пропонуємо власний підхід до формулювання стандартів правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні, який ґрунтується на інтеграції нормативних і практичних критеріїв, а також засади верховенства права, а саме:

1. Стандарти нормативного регулювання обмежень прав та свобод, які визначають основні вимоги до законодавчої бази в цій сфері: легітимність та правова визначеність (обмеження прав має бути окреслене кримінальним процесуальним законодавством України, норми якого повинні виключати неоднозначні тлумачення, бути доступними для розуміння і передбачуваними. Особа повинна усвідомлювати, за яких обставин її права можуть бути обмежені та які наслідки виникнуть у разі застосування таких дій); юридична прозорість (норми закону мають бути зрозумілими для всіх учасників кримінального провадження, забезпечувати чіткі процедури та конкретно визначені підстави можливого втручання в права особи); механізми запобігання зловживанням (кримінальне процесуальне законодавство повинно

містити достатні та чітко сформовані запобіжні норми з метою унеможливлення порушень чи зловживань з боку владних суб'єктів своїми повноваженнями); обов'язковий судовий дозвіл (обмеження прав повинно здійснюватися лише за умови отримання дозволу від слідчого судді, суду, які мають ретельно оцінити законність, пропорційність та необхідність пропонованих обмежень у кожному конкретному випадку).

2. Стандарти практичного застосування обмежень прав, які стосуються безпосередньої реалізації даних заходів у кримінальному провадженні: пропорційність обмежень (втручання в права учасників провадження має бути мінімально необхідним для досягнення поставленої мети, але при цьому легітимним та без надмірного тиску на особу); обґрунтованість рішень (обмеження має застосовуватися на підставі певних фактів і доказів, які свідчать про необхідність такого втручання, не допускається обмеження прав лише на підставі припущень або хибної непідтвердженої інформації); альтернативність заходів обмеження (перевага має надаватися менш жорстким заходам, це дозволяє досягти мети обмеження прав); гарантія процесуальних прав (будь-яка особа, права якої обмежуються, повинна мати доступ до правової допомоги, бути своєчасно поінформованою про підстави такого обмеження та мати реальну можливість оскаржити відповідне рішення в установленому порядку).

3. Стандарти контролю за обмеженнями, які спрямовані на запобігання порушенням прав: судовий контроль (слідчий суддя, суд зобов'язані здійснювати контроль за обґрунтованістю та правомірністю застосованих обмежень, а також переглядати їх тривалість з метою уникнення надмірного втручання); відомчий контроль (сприятиме забезпеченню прозорості та недопущенню свавілля); компенсація за неправомірні дії (у разі встановлення факту неправомірного обмеження прав особа повинна отримати відшкодування матеріальної та моральної шкоди).

4. Особливі гарантії в разі втручання в конституційні права: часові обмеження (примусові заходи повинні мати чітко регламентований строк дії, що унеможливорює їх довільне продовження); обмежений доступ до зібраних даних (інформація, отримана під час обмеження конституційних прав, може використовуватися виключно для цілей конкретного кримінального провадження і не підлягає розголошенню); оскарження незаконних дій владних суб'єктів у встановленому законом порядку.

Вважаємо, що зазначені вище стандарти правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні спрямовуються на забезпечення балансу між правами особи та інтересами правосуддя, а їх реалізація сприятиме не лише змен-

шенню ризику зловживань, а й підвищить довіру суспільства до правоохоронних органів.

На підставі наведених стандартів правомірності обмежень прав і свобод у кримінальному провадженні, з метою зменшення ризиків порушень прав учасників провадження та забезпечення балансу між інтересами особи і держави вважаємо за доцільне запропонувати зміни до КПК України та в частині 1 доповнити ст. 7 пунктом 23 «пропорційність у застосуванні заходів примусу та обмеженні прав та свобод учасників кримінального провадження». Крім того, пропонуємо передбачити в КПК статтю 29¹ з назвою та змістом у такій редакції:

Стаття 29¹. Пропорційність у застосуванні заходів примусу та обмеженні прав та свобод учасників кримінального провадження

1. Застосування заходів примусу та обмеження прав учасників кримінального провадження повинно відповідати меті, яку вони переслідують, і бути пропорційним ступеню втручання в права і свободи особи.

2. Застосування заходів примусу та обмеження прав учасників кримінального провадження повинно здійснюватися лише за умови, якщо:

1) досягнення законної мети кримінального провадження є неможливим без такого обмеження;

2) застосовані заходи є обґрунтованими і відповідають ступеню необхідності для досягнення відповідної мети.

3. У разі ухвалення рішення про застосування заходів примусу та обмеження прав слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані врахувати:

1) серйозність можливих наслідків для учасника провадження у зв'язку із застосуванням відповідного заходу;

2) ступінь впливу обмеження на основоположні права людини;

3) рівень суспільної небезпеки, пов'язаний з кримінальним правопорушенням, у контексті якого застосовується відповідний захід;

4) наявність менш суворих альтернатив для досягнення тієї ж мети.

4. Слідчий суддя, суд зобов'язаний перевіряти відповідність застосованих заходів примусу засаді пропорційності під час ухвалення, продовження або скасування таких заходів.

5. Під час здійснення судового контролю щодо обґрунтування заходів примусу мають ураховуватися:

1) законність підстав застосування заходу примусу;

2) можливість досягнення необхідної мети;

3) відсутність менш обтяжливих альтернатив;

4) обґрунтування співмірності заходу з інтересами учасника провадження.

6. Рішення суду щодо застосування або продовження заходів примусу має бути вмотивованим

і містити чітке пояснення відповідності засаді пропорційності.

7. У разі застосування заходів примусу, які не відповідають засаді пропорційності, дані заходи визнаються неправомірними. У випадку визнання заходів примусу неправомірними учасник провадження може:

1) оскаржити такий захід;

2) звернутися до суду щодо визнання зібраних доказів недопустимими, оскільки вони отримані внаслідок порушення засади пропорційності;

3) звернутися до суду щодо відшкодування завданої шкоди внаслідок застосування примусових заходів.

Крім того, пропонуємо ч. 1 ст. 9 КПК України доповнити новим абзацем: «Під час кримінального провадження повинні забезпечуватися засади законності та пропорційності. Будь-яке обмеження прав та свобод учасників кримінального провадження допускається виключно на підставах, установлених законом, з дотриманням балансу між метою обмеження та інтересами особи, права якої обмежуються».

Вважаємо також за доцільне приділити увагу питанням припинення обмежень. Кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає чіткої систематизації умов та підстав для припинення обмежень прав та свобод певного учасника кримінального провадження. На нашу думку, вагомою підставою для припинення дії обмежень є досягнення мети обмеження (прикладом, ч. 5 ст. 236 КПК України), завершення строків, установлених законом чи судовим рішенням або відкликання ухвали прокурором (прикладом, ч. 4 ст. 132, п. 6 ч. 1, п.п. 2, 3 ч. 3 ст. 190, ч. 7 ст. 194, ст. 197, 202, п. 2 ч. 3 ст. 483⁸ КПК України), втрата чинності законом, яким установлювалася кримінальна протиправність діяння (абз. 2 ч. 4 ст. 132 КПК України). Подальше продовження обмежень без належного юридичного оформлення порушує права учасника провадження та вважається неправомірним.

Рішення щодо обмеження прав особи може бути скасоване слідчим суддею, судом, якщо виявлено порушення законності або відпала необхідність у застосуванні цього заходу (ч. 7 ст. 176, ст. 201¹, абз. 2 ч. 1 ст. 483⁹ КПК України). Крім того, обмеження припиняються в разі відмови в застосуванні запобіжного чи іншого примусового заходу (ч. 3 ст. 176, ч. 4 ст. 189, ч. 2 ст. 194, ч. 1 ст. 483⁸ КПК України). За таких випадків підстави для застосування примусових заходів втрачають свою юридичну основу, і обмеження прав особи підлягають негайному скасуванню. Підставою для автоматичного припинення всіх правообмежувальних заходів також є ухвалення виправдувального вироку чи закриття кримінального провадження (ст. 203, ч. 3 ст. 483⁹ КПК України), у результаті чого будь-

яке продовження дії примусових заходів втрачає законне обґрунтування.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що обмеження конституційних прав і свобод у кримінальному провадженні є складним і багатоаспектним правовим явищем, що потребує чіткої нормативної регламентації, обґрунтованого застосування та ефективного контролю. Будь-яке втручання у права учасників кримінального провадження може бути визнане правомірним лише за умов дотримання трьох ключових критеріїв: законності, пропорційності та необхідності. Водночас особливого значення набуває гарантування судового та відомчого контролю за реалізацією процесуального примусу, недопущення зловживань дискреційними повноваженнями з боку владних суб'єктів.

Для забезпечення балансу між публічними інтересами у сфері протидії злочинності та захистом основоположних прав особи необхідне нормативне закріплення засади пропорційності як самостійної засади кримінального провадження. Запропонована авторська модель стандартів правомірності обмежень дозволить не лише зменшити ризики правового свавілля, а й посилити довіру суспільства до системи правосуддя.

Література

1. Дуфенюк О. М. Концептуальна модель балансу в кримінальному провадженні: інституційний, правозастосовний, особистісний рівні : дис. ... док. юрид. наук. Львів, 2023. 568 с.
2. Беспалько І. Л. Реалізація пропорційності при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 119–124.
3. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.
4. Дорошенко Е. Р. Вплив конституційних обмежень на реалізацію поколінь прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 71–74.
5. Маркелова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.
6. Лазаренко А. С. Обмеження прав та свобод особи при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері податкових відносин : дис. ... д-ра філософії Ірпінь., 2022. 248 с.
7. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 451 с.
8. Хила І. Ю. Конституційно-правові обмеження особистих прав і свобод людини: Україна та зарубіжний досвід : дис. ... д-ра філософії. Ужгород, 2021. 180 с.
9. Шумило М. Є. Вибрані праці. Харків: Вид-во «Право», 2019. 1168 с.